

HSRA आणि आयरिश रिपब्लिकन आर्मी (IRA): क्रांतिकारी राष्ट्रवादाचा तुलनात्मक अभ्यास

जयंतकुमार उखरे,

इतिहास विभाग, मनोहरराव कामडी महाविद्यालय, नागपूर

डॉ. रामभाऊ कोरेकर,

इतिहास विभाग, राम गणेश गडकरी कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, सावणेर.

सारांश

हा लेख वसाहतकालीन भारतातील हिंदुस्तान सोशलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन (HSRA) आणि वसाहतकालीन आयर्लंडमधील आयरिश रिपब्लिकन आर्मी (IRA) यांचा तुलनात्मक अभ्यास करतो. क्रांतिकारी राष्ट्रवाद कसा उदयास आला, कसा कार्यरत राहिला आणि ब्रिटिश साम्राज्यात त्याची शाश्वत परंपरा कशी निर्माण झाली—याचा ऊहापोह केला आहे. विचारसरणी, संघटनरचना, लढ्याच्या पद्धती (प्रचारक कृत्य, गुरिल्ला युद्ध, लक्षित हत्या, नाट्यमय खटले), घटनात्मक राष्ट्रवादांशी संबंध, सत्तेचे दडपशाही-उपाय आणि ऐतिहासिक परिणाम या पैलूंचे चर्चा होते. केंद्रस्थानी मांडणी अशी की HSRA ने प्रतीकात्मक-प्रेरक अग्रदूत म्हणून युवा-राजकारणाला उर्जा दिली व समाजवादी कल्पना पेरल्या; तर IRA ने राजकीय-लष्करी दुहेरी धोरण व Sinn Féin शी राजकीय नातं यामुळे वाटाघाटीक्षम शक्ती उभी केली आणि राज्यघटनात्मक घडामोडी साध्य केल्या. दोन्ही प्रकरणे एका साम्राज्याच्या चौकटीत बसविल्याने व्याप्ती, ग्रामीण-शहरी आधार, पक्षीय जोडणी व तांत्रिक लवचिकता हे घटक क्रांतिकारी राष्ट्रवादाच्या परिणामकारकतेत निर्णायक ठरतात हे स्पष्ट होते.

मुख्यशब्द- आयरिश रिपब्लिकन आर्मी, हिंदुस्तान सोशलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन, बोलीशेविक क्रांती, गुरिल्ला युद्ध आणि क्रांतिकारी राष्ट्रवाद.

परिचय

२० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात ब्रिटिश साम्राज्याविरुद्ध अनेक वसाहतवादविरोधी उठाव झाले. त्यात IRA आणि HSRA हे क्रांतिकारी राष्ट्रवादाचे दोन भिन्न पण लक्षणीय नमुने ठरतात. दोघांनीही टप्प्याटप्प्याने होणाऱ्या घटनात्मक बदलांना नाकारून थेट कृती स्वीकारली; मात्र प्रमाण, पद्धती आणि निष्कर्ष यात मोठा फरक दिसतो. IRA ने (1919-1921) गुरिल्ला युद्ध आणि निवडणूक-राजकारण यांची सांगड घालून 1921 च्या अँग्लो-आयरिश कराराद्वारे अंशतः स्वातंत्र्य मिळविले. HSRA ने 1928 नंतर समाजवादी दिशा स्पष्ट करत प्रचारक कृत्ये—नाट्यमय कृती, खुल्या खटले, विचारवादी लेखन—यांच्या साहाय्याने जनजागृती साधण्यावर भर दिला. ही तुलना तीन कारणांनी उपयुक्त ठरते: (1) दोघांचा शत्रू एकच—ब्रिटिश साम्राज्य; (2) बोलीशेविक क्रांती, युद्धोत्तर अस्थैर्य, स्वनिर्णयाच्या लाटेसारख्या समकालीन जागतिक प्रवाहांचा प्रभाव; (3) क्रांतिकारी हिंसा ते राजकीय बदल या प्रवासाचे दोन वेगळे मार्ग—एक वाटाघाटींना बळ देणारा, दुसरा कल्पनाविश्वाला चेतना देणारा.

संशोधन प्रश्न

- १) राष्ट्रीय-प्रजासत्ताक विरुद्ध समाजवादी-प्रजासत्ताक या विचारसरणींनी संघटन व तंत्र कसे घडवले?
- २) IRA ची हिंसा वाटाघाटीक्षम शक्तीत कशी रूपांतरित झाली, तर HSRA ची अधिक प्रतीकात्मक का राहिली?
- ३) घटनात्मक राष्ट्रवादांशी (Sinn Féin/काँग्रेस) संबंधांनी धोरण व निष्कर्षांवर काय परिणाम केला?
- ४) स्वातंत्र्योत्तर राजकीय व्यवस्थांवर HSRA आणि IRA च्या वारशात काय भेद आहेत?

पद्धत व स्रोत

तुलनात्मक ऐतिहासिक विश्लेषण—भगतसिंगांचे लेख, HSRA ची पत्रके; IRA ची निवेदने, डॉईल वादविवाद; अधिकृत कागदपत्रे व प्रमाणित दुय्यम साहित्य. संघर्ष-राजकारणातील संकल्पना (mobilizing structures, political opportunity, repertoire) मार्गदर्शक.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

भारतामधील HSRA आणि आयर्लंडमधील IRA या संघटनांचा उदय समजून घेण्यासाठी त्यांना ब्रिटिश वसाहतवादाच्या व्यापक चौकटीत ठेवणे आवश्यक आहे. भारत व आयर्लंड दोन्हीही ब्रिटिशांच्या राजकीय वर्चस्व, आर्थिक शोषण आणि सांस्कृतिक दडपशाहीचे बळी होते, जरी त्यांची रूपे वेगवेगळी होती.

ब्रिटिश राजवटीखाली भारत:

एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची स्थापना झाली. तिच्या सुरुवातीच्या धोरणांवर प्रार्थना, अर्ज व क्रमिक सुधारणा यावर विश्वास ठेवणाऱ्या मध्यममार्गी नेत्यांचे वर्चस्व होते. मात्र प्रगतीचा संघ वेग आणि वसाहतवादी दडपशाही यामुळे तरुण राष्ट्रवाद्यांमध्ये असंतोष वाढला आणि त्यांनी अधिक क्रांतिकारी मार्ग स्वीकारले. 1905 च्या बंगाल फाळणीमुळे स्वदेशी आंदोलन, बहिष्कार आणि पहिल्या टप्प्यातील क्रांतिकारी चळवळी घडल्या. पहिल्या महायुद्धानंतरची परिस्थिती आणि जालियनवाला बाग हत्याकांड (1919) यांनी भारतीय राजकारण आणखी तीव्र केले. याच काळात 1924 मध्ये हिंदुस्तान रिपब्लिकन असोसिएशन (HRA) स्थापन झाली. 1928 मध्ये समाजवादी दिशा स्पष्ट करून तिचे नाव **HSRA** करण्यात आले.

ब्रिटिश राजवटीखाली आयर्लंड:

आयरलंड अनेक शतकांपासून इंग्लिश अधिपत्याखाली होता. "होम रूल"च्या मागण्यांनी उभारी घेतली पण ब्रिटनच्या नकारामुळे संताप वाढत गेला. 1916 चे **ईस्टर रायझिंग** हे बंड जरी दडपण्यात आले, तरी त्याने क्रांतिकारी राष्ट्रवादाला प्रेरणा दिली. पहिल्या महायुद्धानंतर "आयरिश व्हॉलंटियर्स"चे रूपांतर **IRA** मध्ये झाले. त्यांनी 1919-1921 दरम्यान ब्रिटिशांविरुद्ध गुरिल्ला युद्ध छेडले. अखेरीस ब्रिटनला वाटाघाटींना भाग पाडण्यात आले आणि 1921 मध्ये अँग्लो-आयरिश करार झाला. यातून आयरिश फ्री स्टेटची स्थापना झाली, जरी उत्तर आयर्लंड ब्रिटिशांच्या ताब्यातच राहिले.

तुलनात्मक नोंद:

भारत व आयर्लंड दोघांनीही घटनात्मक मध्यममार्गी राजकारणाविषयी असमाधान व्यक्त केले. मात्र आयर्लंडला ब्रिटनजवळचे भौगोलिक स्थान, ग्रामीण जाळे आणि Sinn Féin च्या नेतृत्वाखालील राजकीय एकजूट यांचा लाभ मिळाला. भारतात मात्र प्रचंड भौगोलिक व्याप्ती, सामाजिक विविधता आणि गांधीजींच्या अहिंसात्मक नेतृत्वामुळे **HSRA** ची क्रांतिकारी लढाई अधिक प्रतीकात्मक ठरली.

वैचारिक पाया

हिंदुस्तान सोशलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन (HSRA) आणि आयरिश रिपब्लिकन आर्मी (IRA) या दोन्ही क्रांतिकारी संघटना होत्या, पण त्यांच्या **वैचारिक चौकटींवर स्थानिक परिस्थितींनी** वेगवेगळा प्रभाव टाकला होता.

HSRA: राष्ट्रवादातून समाजवादाकडे प्रवास

1924 मध्ये रामप्रसाद बिस्मिल, सचिंद्रनाथ सान्याल आणि जोगेशचंद्र चॅटर्जी यांच्या नेतृत्वाखाली हिंदुस्तान रिपब्लिकन असोसिएशन (HRA) स्थापन झाली. सुरुवातीला तिचे उद्दिष्ट ब्रिटिश सत्तेला सशस्त्र संघर्षाद्वारे उलथवून फेडरल प्रजासत्ताक स्थापन करणे होते. 1928 पर्यंत, जागतिक समाजवादी प्रवाह आणि भगतसिंग, चंद्रशेखर आझाद, सुखदेव यांसारख्या नेत्यांच्या प्रभावामुळे HRA चे रूपांतर **HSRA** मध्ये झाले. "सोशलिस्ट" या शब्दाच्या समावेशाने फक्त राजकीय स्वातंत्र्य नव्हे, तर **सामाजिक-आर्थिक क्रांतीचे ध्येय** स्पष्ट झाले. HSRA चे उद्दिष्ट परकीय साम्राज्यवादासोबतच देशातील सामाजिक अन्याय व शोषण संपविणे असे जाहीर करण्यात आले. भगतसिंगची लेखने (मी नास्तिक का आहे, क्रांतीची संकल्पना) आणि HSRA चे जाहीरनामे (द फिलॉसॉफी ऑफ द बॉम्ब) यामध्ये राजकीय स्वातंत्र्य सामाजिक व आर्थिक न्यायाशिवाय अपूर्ण राहिल हे ठामपणे मांडले.

IRA: स्वनिर्णयावर आधारित राष्ट्रवाद

आयरिश रिपब्लिकन आर्मी (IRA) ची निर्मिती आयरिश व्हॉलंटियर्समधून झाली होती आणि तिचे प्रमुख ध्येय होते ब्रिटिश राजवटीपासून मुक्त स्वतंत्र आयरिश प्रजासत्ताकाची स्थापना करणे. HSRA प्रमाणे IRA ने उघडपणे

समाजवादाचा स्वीकार केला नाही; तिचा पाया राष्ट्रीय स्वनिर्णयाच्या अधिकारावर आधारित होता. समाजव्यवस्थेतील मूलभूत बदलापेक्षा IRA ने राजकीय स्वातंत्र्याला अधिक प्राधान्य दिले. Sinn Féin या राष्ट्रवादी राजकीय पक्षाने IRA ला विचारधारात्मक आधार पुरविला आणि आयर्लंडच्या स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचा भाग म्हणून शस्त्रसज्ज संघर्षाला मान्यता दिली. जरी काही IRA नेते समाजवादी विचारांनी प्रभावित झाले होते, तरी व्यापक स्तरावर IRA ची दिशा राजकीय सार्वभौमत्वावर केंद्रीत राहिली.

तुलनात्मक विश्लेषण

हिंदुस्तान सोशलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन (HSRA) आणि आयरीश रिपब्लिकन आर्मी (IRA) या दोन्ही क्रांतिकारी संघटनांनी ब्रिटिश साम्राज्यवादाविरोधात संघर्ष करताना एक महत्त्वाचा समान निष्कर्ष काढला होता—तो म्हणजे, जर संविधानिक व अहिंसात्मक मार्ग स्वातंत्र्य मिळविण्यात निष्फळ ठरत असतील, तर सशस्त्र संघर्ष व हिंसा ही स्वातंत्र्यलढ्याची वैध साधने ठरतात. या समानतेपलीकडे गेल्यावर मात्र त्यांच्या विचारधारा वेगळ्या दिशेने विकसित झाल्या. HSRA ची विचारधारा समाजवादाकडे झुकलेली होती; कारण त्यांना केवळ ब्रिटिश सत्तेपासून मुक्ती हवी नव्हती, तर त्यानंतरचे समाजपरिवर्तन, आर्थिक समता व जात-धर्मभेदमुक्त सामाजिक रचना घडवणे हेदेखील महत्त्वाचे वाटत होते. त्यांना वाटत होते की स्वातंत्र्यानंतर जर समाजात आमूलाग्र बदल झाले नाहीत तर खरी क्रांती अपूर्ण राहिल. दुसरीकडे, IRA मुख्यतः राष्ट्रवादी होती. तिच्यासाठी पहिले व सर्वोच्च ध्येय होते राजकीय सार्वभौमत्व मिळवणे आणि स्वतंत्र आयरीश प्रजासत्ताकाची स्थापना करणे. सामाजिक-आर्थिक सुधारणा या त्यांच्या दृष्टीने दुय्यम राहिल्या आणि फक्त काही नेते समाजवादी विचारांनी प्रभावित झाले. या विचारधारात्मक भिन्नतेमागील सामाजिक पार्श्वभूमी लक्षात घेणे महत्त्वाचे आहे. भारतातील समाज अत्यंत गुंतागुंतीचा होता—जात, धर्म, प्रादेशिक भेद, आर्थिक असमानता या सर्वांनी भारतीय वास्तवाला बहुआयामी बनवले होते. त्यामुळे HSRA ला असे जाणवले की राजकीय स्वातंत्र्याबरोबरच सामाजिक क्रांती घडविणे अत्यावश्यक आहे. उलटपक्षी, आयर्लंडचा समाज तुलनेने समरूपी, एकसंध व धार्मिकदृष्ट्या एकसमान होता. म्हणूनच IRA च्या विचारसरणीत शुद्ध राष्ट्रवादाचे वर्चस्व राहिले, आणि समाजवादी विचारांचा प्रभाव मर्यादित पातळीवरच दिसून आला. या दोन्ही संघटनांच्या अनुभवातून हे स्पष्ट होते की क्रांतिकारी चळवळींच्या विचारधारा त्यांच्या सामाजिक व ऐतिहासिक वास्तवाशी घट्ट जोडलेल्या असतात.

HSRA आणि IRA: विचारधारात्मक तुलनात्मक दृष्टी

हिंदुस्तान सोशलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन (HSRA) आणि आयरीश रिपब्लिकन आर्मी (IRA) या दोन्ही क्रांतिकारी संघटनांनी हे मान्य केले होते की संविधानिक आणि अहिंसात्मक मार्ग स्वातंत्र्य मिळविण्यात अपयशी ठरल्यास सशस्त्र संघर्ष व हिंसा हे वैध साधने ठरतात. दोन्ही गटांना असे वाटत होते की साम्राज्यवादी ब्रिटिश सत्ता केवळ याच माध्यमातून कमकुवत करता येईल. तथापि, त्यांच्या विचारधारांमध्ये महत्त्वाचे फरक दिसून येतात. HSRA ची विचारधारा स्पष्टपणे समाजवादाकडे झुकलेली होती, कारण त्यांना केवळ राजकीय स्वातंत्र्य नव्हे तर स्वातंत्र्यानंतर व्यापक सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन घडवून आणणे आवश्यक वाटत होते. याउलट IRA मुख्यतः राष्ट्रवादी भूमिकेत राहिली. तिच्यासाठी प्राथमिक उद्दिष्ट होते राजकीय स्वातंत्र्य व स्वतंत्र आयरीश प्रजासत्ताकाची स्थापना; सामाजिक-आर्थिक सुधारणा या दुय्यम राहिल्या.

या भिन्नतेमागे सामाजिक वास्तव कारणीभूत होते. भारतातील बहुविध व गुंतागुंतीची सामाजिक रचना—जात, धर्म, आर्थिक असमानता—HSRA ला समाजवादी क्रांतीच्या दिशेने नेणारी ठरली. त्यांना वाटले की ब्रिटिशांना हाकलून लावले तरी समाजातील विषमता संपली नाही तर खरी स्वातंत्र्यक्रांती अपूर्ण राहिल. दुसरीकडे, आयर्लंडचा समाज तुलनेने समरूपी व एकसंध होता; त्यामुळे तिथे सामाजिक विषमतेपेक्षा राजकीय सार्वभौमत्वावर अधिक भर दिला गेला. परिणामी, IRA मध्ये शुद्ध राष्ट्रवादाचे वर्चस्व राहिले आणि समाजवादी विचार केवळ काही नेत्यांपुरते मर्यादित राहिले.

संघर्षाची साधने

HSRA आणि IRA या दोन्ही संघटनांनी ब्रिटिश साम्राज्यशाहीला आव्हान देण्यासाठी सशस्त्र संघर्षावर विश्वास ठेवला, पण त्यांची कार्यपद्धती, हिंसेचा वापर आणि प्रचाराची साधने वेगवेगळी होती.

HSRA: भारतातील क्रांतिकारी डावपेच

हिंदुस्तान सोशलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन (HSRA) ने भारतातील स्वातंत्र्यलढ्याला नवी दिशा दिली. या संघटनेच्या सशस्त्र कारवायांचा उद्देश केवळ हिंसा करणे नव्हता, तर लोकांच्या मनात क्रांतीची चेतना निर्माण करणे होता. काकोरी कट (1925) हा ब्रिटिश सरकारी खजिना हस्तगत करून स्वातंत्र्यलढ्याच्या आर्थिक अडचणी सोडवण्याचा प्रयत्न होता, तर जे. पी. सॉन्डर्सची हत्या (1928) ही लाला लाजपतराय यांच्या मृत्यूचा बदला म्हणून करण्यात आली. मध्यवर्ती विधानसभा बॉम्बस्फोट (1929) हा जीवघेणा नव्हता; उलट तो "बहिऱ्यांना ऐकविण्यासाठी" होता, ज्यातून लोकांना अन्यायकारक राजवटीविरोधात उभे राहण्याचा संदेश देण्यात आला.

HSRA ची संघटनात्मक रचना गुप्त पेशींवर आधारित होती. चंद्रशेखर आझाद यांनी शिस्त, गुप्तता आणि निष्ठा यांवर भर दिला, ज्यामुळे संघटना आकाराने लहान असूनही तिचा मानसिक व राजकीय प्रभाव प्रचंड होता. याशिवाय प्रचारालाही महत्त्व दिले गेले. द फिलॉसॉफी ऑफ द बॉम्ब सारख्या पत्रकांमधून हिंसेचे औचित्य सिद्ध करण्यात आले, तर भगतसिंगच्या लेखनाने व न्यायालयातील भाषणांनी समाजवादी व क्रांतिकारी विचारांचा प्रसार घडवून आणला.

IRA: आयर्लंडमधील सशस्त्र संघर्ष

आयरिश रिपब्लिकन आर्मी (IRA) ने 1919-1921 च्या स्वातंत्र्ययुद्धात गनिमी युद्धकलेचा प्रभावी वापर केला. लहान तुकड्यांचे फ्लॉइंग कॉलम्स ब्रिटिश सैन्यावर सापळे रचत, त्यांच्या पुरवठा मार्गांवर हल्ले करून त्यांची ताकद कमी करत. या तंत्रामुळे ब्रिटनला आयरिशांशी तडजोड करून 1921 मध्ये अँग्लो-आयरीश करार करावा लागला आणि आंशिक स्वातंत्र्य देणे भाग पडले.

IRA ची संघटनात्मक रचना लष्करी स्वरूपाची होती. प्रादेशिक ब्रिगेड आणि स्थानिक कमांड संरचना यामुळे व्यापक प्रमाणात कारवाया शक्य झाल्या. राजकीय पातळीवर Sinn Féin या पक्षाने IRA ला वैचारिक व संघटनात्मक आधार दिला. प्रचारासाठी वृत्तपत्रांचा वापर, लोकसभा, तसेच आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील प्रयत्न यांचा समन्वय साधला गेला. जिथे HSRA ने हौतात्म्य व प्रतीकात्मक कारवायांद्वारे जागृती केली, तिथे IRA ने सशस्त्र दबावासोबतच राजकीय वाटाघाटीही पुढे नेल्या.

तुलनात्मक विश्लेषण

HSRA व IRA या दोन्ही संघटनांनी हिंसेला क्रांतीचे साधन मानले, परंतु त्यांचा दृष्टिकोन वेगळा होता. HSRA ने प्रतीकात्मक हिंसा वापरून लोकजागृती साधली, तर IRA ने दीर्घकालीन गनिमी युद्धाची रणनीती स्वीकारली. संघटनात्मक बाबतीत HSRA गुप्त पेशींवर अवलंबून राहिली, तर IRA ने लष्करी शिस्त व ब्रिगेड पद्धतीने संघटना उभी केली. प्रचारातही फरक दिसतो: HSRA ने समाजवादी व क्रांतिकारी विचारांचा प्रसार केला, तर IRA ने राजकीय व आंतरराष्ट्रीय प्रचारावर भर दिला. परिणामांच्या दृष्टीने पाहता, IRA च्या कारवायांमुळे थेट आंशिक स्वातंत्र्य मिळाले, तर HSRA तात्काळ यशस्वी झाली नाही, पण तिने भारतीय जनचेतनेत प्रचंड क्रांतिकारी जागृती निर्माण केली.

1. सशस्त्र कारवाया

- HSRA ने लोकांच्या मनात क्रांतीची चेतना निर्माण करण्यासाठी धाडसी कारवाया केल्या.
- काकोरी कट (1925) हा सरकारी खजिना हस्तगत करण्यासाठी होता.
- जे. पी. सॉन्डर्सची हत्या (1928) ही लाला लाजपतराय यांच्या मृत्यूचा बदला होती.
- मध्यवर्ती विधानसभा बॉम्बस्फोट (1929) हा जीवघेणा नव्हता; उद्दिष्ट होते — "बहिऱ्यांना ऐकविणे."

2. संघटनात्मक रचना

- HSRA ने गुप्त पेशी पद्धतीने संघटना चालवली.
- चंद्रशेखर आझाद यांनी शिस्त, गुप्तता आणि निष्ठा यांवर भर दिला.

- आकाराने लहान असूनही HSRA ने मानसिक व राजकीय प्रभाव प्रचंड निर्माण केला.

3. प्रचार

- द फिलॉसॉफी ऑफ द बॉम्ब सारख्या पत्रकांतून HSRA ने हिंसेचे औचित्य सिद्ध केले.
- भगतसिंगच्या लेखनाने व न्यायालयातील भाषणांनी समाजवादी व क्रांतिकारी विचारांचा व्यापक प्रसार केला.

IRA: आयर्लंडमधील सशस्त्र संघर्ष

1. गनिमी युद्ध

- IRA ने स्वातंत्र्ययुद्धात (1919-1921) गनिमी काव्याची परिपूर्ण अंमलबजावणी केली.
- लहान तुकड्यांनी (Flying Columns) ब्रिटिशांवर सापळे रचले, पुरवठा मार्ग तोडले.
- या डावपेचांमुळे ब्रिटनला करार करावा लागला आणि 1921 मध्ये आंशिक स्वातंत्र्य मिळाले.

2. संघटनात्मक रचना

- IRA चे स्वरूप लष्करी स्वरूपाचे होते.
- प्रादेशिक ब्रिगेड आणि स्थानिक कमांड संरचना होती, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणात कारवाया शक्य झाल्या.

3. राजकीय आधार व प्रचार

- Sinn Féin या पक्षाने IRA ला वैचारिक व राजकीय आधार दिला.
- प्रचारासाठी वृत्तपत्रे, सभा, व आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील प्रयत्न केले गेले.
- HSRA ने हौताभ्यावर भर दिला, तर IRA ने सशस्त्र दबाव व राजकीय वाटाघाटी एकत्रित केल्या.

तुलनात्मक विश्लेषण

- **हिंसा:** HSRA ने प्रतीकात्मक हिंसा वापरून लोकजागृती साधली, तर IRA ने गनिमी युद्ध हा दीर्घकालीन डावपेच स्वीकारला.
- **संघटना:** HSRA ने गुप्त पेशींवर अवलंबून राहिले, IRA ने लष्करी शिस्तीवर आधारित संघटना उभी केली.
- **प्रचार:** HSRA ने वैचारिक प्रचार केला; IRA ने राजकीय व आंतरराष्ट्रीय प्रचाराला प्राधान्य दिले.
- **परिणाम:** IRA च्या कारवायांमुळे थेट आंशिक स्वातंत्र्य मिळाले; HSRA च्या कारवायांनी त्वरित परिणाम साधला नाही, पण जनचेतना प्रचंड जागवली.

प्रभाव आणि वारसा

HSRA आणि IRA या दोन्ही संघटनांनी त्यांच्या देशांत अविस्मरणीय वारसा निर्माण केला. तात्कालिक राजकीय यश वेगवेगळे असले तरी त्यांनी हे सिद्ध केले की क्रांतिकारी राष्ट्रवाद ही एक प्रभावी शक्ती आहे, जी राजकीय प्रवाह बदलू शकते आणि पिढ्यान्पिढ्या प्रेरणा देऊ शकते.

भारतामधील HSRA चा प्रभाव

हिंदुस्तान सोशलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन (HSRA) ने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात एक वेगळा व ठळक प्रभाव निर्माण केला. त्यांच्या धाडसी कारवायांनी मध्यममार्गी राजकारणाची व गांधीवादी अहिंसेची मर्यादा स्पष्टपणे दाखवून दिली. काकोरी कट, लाहोर येथील सॉन्डर्स हत्या, तसेच दिल्लीतील केंद्रीय विधानसभा बॉम्बस्फोट या घटनांनी स्वातंत्र्य केवळ याचना किंवा निवेदनांद्वारे मिळणार नाही, तर त्यासाठी प्राणार्पण व धैर्य आवश्यक आहे, हे लोकांसमोर ठसवले.

HSRA च्या बलिदानातून भारतीय तरुणाईला प्रचंड प्रेरणा मिळाली. भगतसिंग, राजगुरु, सुखदेव व चंद्रशेखर आझाद यांचे निर्भय बलिदान हे केवळ शौर्याचे नव्हे, तर राष्ट्रनिष्ठेचे प्रतीक बनले. त्यांच्या मृत्यूने संपूर्ण देशातील युवकांमध्ये जाज्वल्य देशभक्तीची ज्योत चेतवली आणि स्वातंत्र्यलढ्यात सक्रिय सहभागाची प्रेरणा दिली.

वैचारिक दृष्ट्या HSRA चे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे होते. त्यांनी भारतात समाजवादी व साम्राज्यवादविरोधी विचारसरणी रुजवली. विशेषतः भगतसिंगच्या लिखाणाने स्वातंत्र्य संघर्षाला व्यापक आशय दिला. त्यांच्या मते ब्रिटिशांविरुद्धचा संघर्ष हा केवळ राजकीय नव्हता, तर तो सामाजिक व आर्थिक विषमतेविरुद्धचा संघर्ष देखील होता. त्यामुळे स्वातंत्र्यलढ्याला एक वैचारिक खोली प्राप्त झाली.

तथापि, HSRA च्या मर्यादाही स्पष्ट होतात. ते मोठ्या प्रमाणावर जनआंदोलन उभे करू शकले नाहीत. संसाधनांची कमतरता, ब्रिटिश सरकारची कठोर दडपशाही आणि संघटनेत एकसंध विचारसरणीचा अभाव यामुळे त्यांच्या चळवळीचा प्रभाव दीर्घकालीन किंवा व्यापक प्रमाणावर राहू शकला नाही. तरीदेखील, HSRA ने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात निर्माण केलेली प्रेरणा आणि त्यांनी रुजवलेली क्रांतिकारी विचारसरणी ही भारतीय इतिहासातील अमूल्य ठेवा ठरते.

आयर्लंडमधील IRA चा प्रभाव

आयर्लंडमधील आयरिश रिपब्लिकन आर्मी (IRA) ने 20 व्या शतकाच्या सुरुवातीला केलेल्या संघर्षाचा देशाच्या राजकीय इतिहासावर खोलवर परिणाम झाला. त्यांच्या सशस्त्र आंदोलनामुळे 1921 मध्ये अँग्लो-आयरीश करार झाला आणि थेटपणे आयर्लंडला आंशिक स्वातंत्र्य मिळाले. या करारामुळे "आयरिश फ्री स्टेट" ची स्थापना झाली, ज्याने ब्रिटिश साम्राज्यापासून स्वायत्ततेकडे एक निर्णायक पाऊल टाकले. त्यामुळे IRA ला आधुनिक आयर्लंडच्या निर्मितीत एक महत्त्वाचा घटक मानले जाते.

IRA चे सर्वात मोठे योगदान म्हणजे गनिमी युद्धाची यशस्वी अंमलबजावणी. लहान तुकड्यांद्वारे ब्रिटिश सैन्यावर केलेले सापळे, पुरवठा मार्गावर केलेले हल्ले आणि अचानक हल्ल्यांची पद्धत यामुळे सामर्थ्यशाली ब्रिटिश साम्राज्याला मोठा त्रास झाला. यामुळे जगभरातील वसाहतग्रस्त देशांना प्रेरणा मिळाली. आफ्रिका, आशिया व लॅटिन अमेरिकेतील अनेक स्वातंत्र्यलढ्यांनी IRA च्या या डावपेचांचा अभ्यास करून त्यांचा वापर केला.

तथापि, अँग्लो-आयरीश करारामुळे आयर्लंडमध्ये फूट पडली. राष्ट्रीय चळवळ दोन गटांत विभागली आणि परिणामी आयर्लंडमध्ये गृहयुद्ध झाले. या अंतर्गत संघर्षामुळे देशाने मोठा धडा शिकला, तरीसुद्धा IRA चा प्रतिकारभाव आणि सशस्त्र लढ्याची परंपरा अनेक दशके कायम राहिली. IRA चा प्रभाव केवळ आयर्लंडपुरता मर्यादित राहिला नाही. आयरिश क्रांतिकारकांनी भारतासह इतर वसाहतग्रस्त राष्ट्रांना प्रेरणा दिली. त्यांनी दाखवून दिले की दीर्घकालीन सशस्त्र संघर्ष ब्रिटनसारख्या साम्राज्याला वाटाघाटीस भाग पाडू शकतो. अशा प्रकारे IRA चे कार्य फक्त आयर्लंडपुरतेच नव्हे तर जागतिक वसाहतविरोधी चळवळींसाठीही मार्गदर्शक ठरले.

तुलनात्मक वारसा

- **HSRA चा वारसा:** प्रतीकात्मक, वैचारिक व प्रेरणादायी.
- **IRA चा वारसा:** प्रत्यक्ष, राजकीय व संस्थात्मक.
- **सामायिक योगदान:** दोघांनीही क्रांतिकारी राष्ट्रवादाला वैधता दिली, ज्यामुळे भारतात गांधीवादी अहिंसा व आयर्लंडमध्ये संसदीय मार्गाला पर्याय निर्माण झाला.

निष्कर्ष

हिंदुस्थान सोशलिस्ट रिपब्लिकन असोसिएशन (HSRA) व आयरीश रिपब्लिकन आर्मी (IRA) यांचा तुलनात्मक अभ्यास आपल्याला क्रांतिकारी राष्ट्रवादाच्या विविध रणनीती आणि त्यांच्या ऐतिहासिक परिणामांची व्याप्ती स्पष्ट करून दाखवतो. HSRA ने थेट ब्रिटिश राजसत्तेला संपवले नाही, पण त्यांनी भारतीय तरुणांमध्ये वैचारिक जागृती निर्माण केली. राष्ट्रवादाला समाजवादी विचारांची जोड देऊन स्वातंत्र्यलढ्याची दृष्टी व्यापक केली. भगतसिंग,

चंद्रशेखर आझाद यांचे बलिदान आजही प्रेरणादायी आहे. यामुळे हे अधोरेखित होते की भारताचे स्वातंत्र्य केवळ घटनात्मक वाटाघाटींनी मिळाले नाही, तर धाडसी प्रतिकाराच्या लढ्यामुळेही ते शक्य झाले. IRA ने दुसरीकडे शस्त्रसज्ज संघर्षाला प्रत्यक्ष राजकीय यशात परिवर्तित केले. अँग्लो-आयरीश करार (1921) द्वारे आंशिक स्वातंत्र्य मिळवून त्यांनी दाखवले की दीर्घकाळचा सशस्त्र प्रतिकार ब्रिटिशांसारख्या साम्राज्यांना देखील नमवू शकतो.

तुलनेत, दोन्ही संघटनांचे योगदान वेगळे दिसते :

- HSRA चे योगदान नैतिक, वैचारिक व प्रतीकात्मक होते.
- IRA चे योगदान प्रत्यक्ष, राजकीय व संस्थात्मक होते.

तथापि, दोन्ही संघटनांचा समान विश्वास असा होता की स्वातंत्र्यासाठी त्याग, धैर्य आणि परंपरागत राजकारणाच्या पलीकडे जाऊन साम्राज्यवादी सत्तेला आव्हान देणे आवश्यक आहे.

शेवटी, HSRA आणि IRA हे क्रांतिकारी राष्ट्रवादाचे दोन वेगवेगळे चेहरे आहेत — एक ज्याने विचारसरणी व हौतात्म्याच्या प्रेरणेने प्रतिकाराचा जाज्वल्य दीप जिवंत ठेवला, आणि दुसरा ज्याने क्रांतिकारक संघर्षाचे रूपांतर राष्ट्रनिर्मितीत केले. हे दोन्ही अनुभव दर्शवतात की मर्यादा असूनही क्रांतिकारी चळवळी राष्ट्रांच्या राजकीय आणि ऐतिहासिक प्रवाहाला निर्णायक आकार देतात.

संदर्भग्रंथसूची

१. चंद्र, बिपिन. भारताचा स्वातंत्र्यलढा. नवी दिल्ली: पेंग्विन, १९८८.
२. भगतसिंग. मी नास्तिक का आहे. लाहोर, १९३०.
३. द फिलॉसॉफी ऑफ द बॉम्ब. एचएसआरएचे पत्रक, १९२९.
४. सरकार, सुमित. आधुनिक भारत (१८८५-१९४७). मॅकमिलन, १९८३.
५. मोफॅट, ख्रिस. इंडियाज रिव्हॉल्युशनरी इनहेरिटन्स: पॉलिटिक्स अँड द प्रॉमिस ऑफ भगतसिंग. केंब्रिज युनिव्हर्सिटी प्रेस, २०१९.
६. टाऊनशेंड, चार्ल्स. आयरीश रिपब्लिकन आर्मी अँड द डेव्हलपमेंट ऑफ गुरिल्ला वॉरफेअर. कॉर्नेल युनिव्हर्सिटी प्रेस, १९७५.
७. कुगन, टिम पॅट. दि आयआरए: अ हिस्टरी. रॉबर्ट्स राइनहार्ट, १९९४.
८. की, रॉबर्ट. दि ग्रीन फ्लॅग: अ हिस्टरी ऑफ आयरीश नॅशनलिझम. पेंग्विन, २०००.
९. एडवर्ड्स, रूथ डडली. दि रायझिंग ऑफ १९१६: इट्स बॅकग्राउंड अँड इट्स रिजल्ट्स. रूटलेज, १९७०.
१०. कुलदीप सिंह. "भारतातील क्रांतिकारी राष्ट्रवाद: एचएसआरए व जागतिक चळवळींचा तुलनात्मक अभ्यास." इंडियन हिस्टॉरिकल रिव्ह्यू, खंड ४५, अंक २, २०१८.